

Çinarə Mütəllimova ¹¹

ƏBU-L-ƏTAHİYYƏ YARADICILIĞINDA ZÜHDİYYƏ JANRI

Zühdiyyə-özünü çəkəndirmə, zahidlik, tərk-i dünyalıq deməkdir. Zühdiyyə özlüyündə dünyanın faniliyini, müvəqqətiliyini, ictimai ədalətsizliyini cəmləşdirən və onu tənqid edən qəmgin, kədərli və bununla bərabər insanları zahidliyə, asketizmə, tərk-i dünyalıq və dünya nemətlərindən əl çəkməyə çağıran ənənəvi ərəb şeir növüdür.

Zühdiyyə şeirinin tarixini nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, bunun izləri İslama qədərki dövrün şairlərinin yaradıcılığında mövcud olmuşdur. Hökmdar şair olan İmrul Qeysin yaradıcılığında həyatın faniliyi, mənasızlığı göstərilirdi. Zühəyr ibn Əbi Sulmən "Müəlləqə"sində də belə bədbin hissləri sezmək mümkündür. Əmr ibn Gülsüm öz "Müəlləqə"sini "Bizim hamımızı yuxarıdan təyin olunmuş tale haqlayacaq" fikri ilə başlayır. Ləbidə görə isə "talehin oxu hədəfdən yan keçmir."

Cahiliyyə dövrünün digər görkəmli şairi Əl-Ə'sa kədərlə deyir: "Bu həyatın şənliklərində iştirak etsəm də, sonradan o, yox oldu. Axı, həyatın məqsədi məhv etməkdir." Tarafa isə ölümü aşağıdakı kimi təsvir edir: "Mən bina tikirəm, amma bilmirəm ki orada yaşayacam, ya yox. Yalnız ümid edirəm, buna görə tikirəm. Səyahət edən ölüm müşayət edir. Bir yerdə yaşayan adamın yanına ölüm özü gələcək. Əgər beş nəfər yanaşı gedirsə, onda altıncısı ölümdür. Yox, əgər adam tək gedirsə, bu zaman ölüm onun peykidir."

Zühdiyyə xarakterli şeirlər Əl-Əxtalın, Bəşşar ibn Burdun, Əbu Nuvasın yaradıcılığında da nəzərə çarpır. Məsələn, ömrü boyu şərabı, eşqi tərənnüm edən Əbu Nuvas, ömrünün sonunda doğru ölümdən savayı heç bir həqiqəti görmədiyini deyir.

Zühdiyyə şeirinin ən görkəmli nümayəndəsi Əbu-l-Ətahiyyədir. Əbu İshaq İsmayıl ibn Qasim ibn Suveyd ibn Keysani-Əbu-l-Ətahiyyə 748-ci ildə İraqda Əl-Ənbər yaxınlığında məvəli ailəsində anadan olmuşdur. Bəzi mənbələrdə şairin doğum yeri Aynu-t-Təmr, bəzilərdə isə Əl-Mazar kimi göstərilir. Aynu-t-Təmr mənbələrdə Hicaz kimi göstərilir. Atasının adı Qasim, babasının adı Suveyddir. Anası isə Buxaranın tanınmışlarından olan Ziyad adlı birinin qızı Umm Zeyd idi. Əbul-Ətahiyyənin Məhəmməd adlı oğlu, Billahi və Lillahi adlı iki qızı olub. Əbul-Fərəc Əl-İsfahaninin "Kitəbul-əğani" adlı əsərində şairin Ruqayyə adlı qızı da olduğu qeyd olunur. Atasına bərbər olan şairin gənclik illəri dulustçuluq mallarının satışı ilə məşğul olduğu üçün Kufədə keçmişdir. Tədqiqatçıların şairin milli mənsubiyyəti haqqında ziddiyyətli fikirləri mövcuddur. Filştinski qeyd etmişdir ki, Əbu-l-Ətahiyyənin atası məvəli olub, Hənnəl-Fəxuri isə şairin milli-mənşəyinin məlum olmadığını bildirmişdir. Şairin dini etiqad haqqında da müxtəlif rəyləri var. Bəzi mənbələr şairin atəşpərəstliyə meyilli olduğunu bildirirlər.

Əbu-l-Ətahiyyənin gəncliyi Kufədə keçmişdir. Şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı maraqlı araşdırmalar aparan tanınmış şərqşünas-alim Aida İmanquliyeva öz qeydlərində yazırdı: "Deyilənə görə, bir gün bazarda olarkən Əbul-Ətahiyyə bir neçə gəncin şeir söylədiyini görür. Şair əlindəki səbəti yerə qoyaraq deyir: "Ey dəliqanlılar, görürəm ki, bir-birinizlə şeirləşirsiniz. İndi mən sizə bir beyt deyəcəm, siz də onu davam etdirəcəksiniz. Əgər bu şeiri bitirə bilsəniz, qalib olacaqsınız, əgər davam edə bilməsəniz, uduzmuş olacaqsınız. Gənclər razılaşırlar. Əbul-Ətahiyyə deyir:

ساكنى الأحداث أنتم
مقلنا بالأمس كنتم
الين شعري ما صنعتم
أربحتم أم خسرتم

"Dünən biz olduğumuz kimi, siz də məzarların sakini olacaqsınız. Qalib gəlmisiniz, yoxsa uduzmuşunuz? Kaş ki, mən sizin nə etdiyinizi biləydim".

Gənclər çox fikirləşsələr də, seiri bitirə bilmirlər, çox utanır, məğlubiyətlərini etiraf edirlər. Bu söz yarışması bazar əhlinin gözləri qarşısında baş verdiyindən tez bir zaman ərzində Əbu-l-Ətahiyyə məşhurlaşır."

Həyatını kef məclislərində keçirməyi sevən şair istedadına tam əmin olduğdan sonra saraya can atır. Kufədə yaşayan müğənni İbrahim Əl-Mausili ilə dost olur. Hər ikisi məşhurlaşmaq ümidi ilə Bağdada yola düşürlər. Əbu-l-Ətahiyyənin ilk təşəbbüsü uğursuz olmuşdur. Dostu saraya yol tapmış, şair isə ümitsizlik içərisində geri qayıtmışdır. Qayıdan zaman bir müddət Hirədə qalan şairin burada eşq macəraları başlamışdır. Şair Abdulla ibn Məan adlı əyanın kənizi Sudəni sevirdi. Bu kəniz yas mərasimlərində ağı deyirdi. Lakin Məan kənizi şairə verməmiş, Əbu-l-Ətahiyyə hiddətlənərək Məana həcv yazmışdır. Bu həcvin müqabilində şair yüz qamçı cəzası almışdır.

Kufəyə qayıdan şairi çox keçmir ki, İbrahim Əl-Mausili yenidən Bağdada çağırırmışdı. Əbu-l-Ətahiyyə saraya xəlifə Əl-Mehdinin hakimiyyəti illərində gəlmiş, xəlifənin böyük rəğbətini qazana bilmişdi. Belə ki, şair xəlifəyə mədhiyyələr yazmış, bunun da müqabilində qiymətli hədiyyələrlə təltif olunmuşdu.

"Kütbeyin", "ağılsız", "dəli olmaq" mənalarında olan عاھیه sözünü "düz yoldan çıxmış". "axmaq" mənalarındadır. Mənbələrdə göstərilir ki, bu ləqəb onun davranışlarına görə xəlifə Əl-Mehdi tərəfindən verilmiş, şair bu adla məşhurlaşmışdır.

Şairin simicliyi ilə bağlı bir çox rəvayətlər vardır. Əbu-l-Fərəc Əl-İsfahani "Mahnılar kitabı"nda belə bir maraqlı epizod vardır: "Şairin qara, uzunboylu bir qulu var idi. Şair gün ərzində ona iki kökə verirdi. Qul narazı qalıb şairin qonşusuna şikayətlənir. Qonşu isə söhbət zamanı Əbu-l-Ətahiyyəyə deyir ki, qulun kökəsini artırsın. Şair qonşusuna bildirir ki, o, quluna qənaəti öyrətmək üçün kökəni ona az verir. Bir müddət keçdikdən sonra isə həmin qul ölür. Şair

¹¹ Bakı Dövlət Universitetinin Ərəb filologiyası kafedrasının dosenti

bu qulu köhnə kafəndə basdırır. Qonşusu Əbu-l-Ətəhiyədən bunun səbəbini soruşduqda şair cavab verir: “Təzə parça bu dünyada yaşayanlara lazımdır. O isə o biri dünyaya gedir.”

Şairin simicliyi ilə bağlı professor Aida İmanquliyeva qeydlərində yazırdı: “Əbu-l-Ətəhiyənin bütün günü tarlada işləyib yorulan, çox kasıb olan, maddi ehtiyacına görə bir dəri, bir sümük kimi görünən qonşusu var idi. Maddi durumu pis olsa da, o, çətinliklərini hamıdan gizlədərdi. Əbu-l-Ətəhiyənin xətrini çox istədiyi üçün hər gün səhər-axşam ona dəyərdi. Şair də hər onu görəndə Allaha yalvarırdı ki, qonşusunu bu ağır vəziyyətdən qurtarsın. Bir gün Əbu-l-Ətəhiyədən soruşurlar ki, bu qədər çox dua etdiyi halda niyə kasıb qonşusuna sədəqə vermir. Şair gülüb deyir: “Mən onu sədəqəyə öyrətməkdən qorxuram. Sədəqə ən son qazanc yoludur. Lakin duada isə çox xeyir vardır”.

Əbu-l-Ətəhiyənin simic olması ilə bağlı çox rəvayətlər olsa da, onun şeirləri rəvayətlərin heç də həqiqətə uyğun olmamasından xəbər verir. Bildiyimiz ki, şair bütün xəlifələrin məclislərində başda oturardı. Xəlifələr ona xüsusi ehtiram göstərirdilər. Bu da şübhəsiz bir çox şairlərin paxıllığına səbəb olurdu. Professor Aida İmanquliyeva araşdırmaları zamanı belə qənaətə gəlirdi ki, ola bilsin ki, Əbu-l-Ətəhiyəyə olan paxıllıq hissənin nəticəsi olaraq onu gözədən salmaq üçün bu rəvayətlər uydurulmuşdur.

Professor Aida İmanquliyeva şairin şeirlərini təhlil edərkən onun mal-dövlət, pul hərisi olub, onun quluna çevrilənlərə ittiham dolu misralarını aşkar edərək, şairin şeirlərində bununla bağlı misraları nümunə göstərirdi:

و تتبعوا جمع الحطام
و فارقوا أثر الرسول

“Durmadan dünya malının dalınca qaçırlar və Rəsulillahın izindən ayrılırlar”.

Əbul-Ətəhiyə başqa bir şeirində isə şair yazırdı:

إن الغنى في النفوس و الغز تقوى
الله لا فضة و لا ذهب

“Qəlbin zənginliyi və izzəti, gümüş və qızıl deyil, Allah qorxusudur”.

Şaida İmanquliyeva bu misalları göstərməklə belə qənaətə gəlirdi ki, Əbul-Ətəhiyənin simicliyi ilə bağlı rəvayətlərin heç biri həqiqətə uyğun deyil:

أالجود لا ينفك حامده
و البخل لا ينفك لاثمه

“Əliaçıqlıq daima təriflənir, simiclik də pislənir”.

Digər bir şeirində isə şair yazır:

الجود مما يثبت المحبة
و البخل مما يثبت المسية

“Əliaçıqlıq məhəbbəti saflaşdırır (gücləndirir), simiclik isə düşmənçiliyi gücləndirir”.

Əbul-Ətəhiyə varlı insanların simicliyinə daima üsyan edib yazır:

إن البخل و إن أفاد غنى
لترى عليه مخايل الفقر

“Varlı olsalar da simiclərin üzlərində kasıblıq əlamətləri görünür”.

Şair bu beytində “kasıblıq” deyərək mənəvi kasıb-çılgı nəzərdə tuturdu və bildirmək istəyirdi ki, kasıb olmaq ayıb deyil, təki insanın daxili aləmi zəngin olsun. Lakin varlı olub mənəvi kasıbcılıq ən utancverici bir haldır.

Əbu-l-Ətəhiyə yazırdı: “Həyatda insana üç dinar lazımdır. Biri-kəfənə, biri-mürdəşirə, üçüncüsü isə mollaya.”

Cəmil əl-Mudavvarın “Bağdadda İslam mədəniyyəti” adlı əsərində xəlifə əl-Mehdinin ov macəraları təsvir edilərkən Əbul-Ətəhiyə haqqında da maraqlı məlumatlar vermişdir. Bu ov macərası ilə bağlı baş vermiş hadisənin təsvirinə Əbul-Fərəc əl-İsfəhaninin “Mahnılar kitabı”nda da rast gəlmək olar: “Günlərin birində ova gedən zaman xəlifə əl-Mehdi Əbul-Ətəhiyəni də özü ilə birlikdə ova aparır. Xəlifə bir ceyranı nişan alır və oxu onun düz ürəyindən vurur. Xəlifənin əmisi oğlu da bir ceyranı nişan alır. Lakin onun atdığı ox ov itlərindən birinə dəyir. Vurulan heyvanları onların hüsuruna gətirirlər. Bu mənzərə incə qəlbli şairə pis təsir edir və onu kövrəldir. Bir qədər fikrə gedib deyir: “Mehdini atdığı ox ceyranın ürəyinə dəydi. Əli ibn Süleyman isə iti vurdu. Onlara nuş olsun. Qoy hər kəs öz ovundan yesin”.

Əslində heç bir şair xəlifənin əmisi oğlu ilə belə rəftar edə bilməzdi. Lakin Əbul-Ətəhiyənin xəlifə və onun yaxınları arasında nüfuzu o qədər idi ki, qorxmadan Əliyə: “Sən it ovlamısan, get ovladığın iti də ye”-deyə bilirdi.

Tədqiqatçılar şairin həyatını iki mərhələyə bölürlər. Belə ki, həyatının birinci hissəsində Əbu-l-Ətəhiyə həyat-sevər, ikinci hissəsində isə o, pessimist olmuşdur. Xəlifə əl-Mehdinin sarayında Ütbə adlı bir kənz var idi. Kənzini coşğun məhəbbətlə sevən şair, ondan rədd cavabı aldıqdan sonra həyatsevərliyinə son qoymuş, bədbin-ləşmişdir. Uzun macəralardan sonra nəhayət şair başa düşür ki, həyatının tək qadını elə özünün həyat yoldaşdır və o, bu gerçəkliklə razılaşmalı olur. Həbsdə olduğu zaman həyat yoldaşından ayrı qaldığını, ona qarşı olan duyğularını şeirin dilinə çevirərək bildirir ki, artıq heç bir qadına meyl etmir:

مَنْ لَقَبَ مُنْتَمِ مُشْتَقِ
شَقَّ شَوْقُهُ وَ طَوَّلَ الْفَرَاقِ
طَلَّ شَوْقِي إِلَى قَعِيدَةِ بَيْتِي
لَيْتَ شِعْرِي فَهَلْ لَنَا مِنْ تَلَاقِ
هِيَ حَظِّي قَدْ اقْتَصَرْتُ عَلَيْهَا
مِنْ ذَوَاتِ الْعُقُودِ وَ الْأَطْوَاقِ
جَمَعَ اللَّهُ عَاجِلًا بَكَ شَمْلِي

عَنْ قُرَيْبٍ وَقَفَّيْ مِنْ وَثَاقِي

“Uzun ayrılığın, həsrətin zəiflətdiyi hüznü və darıxmaq hissi içində olan qəlbin sahibinə. Evimin qadınına həsrətim böyükdür. Görəsən biz nə vaxt qovusacaşıq? Oadınlar arasında mənim qismətim tək odur. O, bəsimdir. Allah pəşimancılığı sənə qovusmağımla tezələrsin, məni əzabdan qurtarsın.”

Əbu-l-Ətəhiyyə xəlifə ilə hər dəfə Ütbə mövzusunda danışmaq istəyəndə, o, söhbətdən qaçmağa çalışırdı. Nəhayət xəlifə sairə söz verir ki, onu Ütbə ilə evləndirəcək və bununla bağlı Ütbə ilə danışacaq. Bir gün xəlifə Ütbənin yanına gedib deyir: “Sənə bir söz demək istəyirəm. Əgər sən istədiyimi yerinə vetirəcəksənsə, onda mövzunu sənənlə bölüşüm”. Ütbə xəlifəyə baxaraq dillənir: “Mən sənə cariyənəm. əmrin olsun. lakin nə istəsən də birçə Əbu-l-Ətəhiyyə ilə bağlı heç nə istəmə”. Xəlifə bir söz demədən geri qayıdır və sairə Ütbənin “vox” cavabı verməsini deyir. Əbu-l-Ətəhiyyə kədərli halda xəlifəyə baxıb deyir: “Mən Ütbədən əlimi əbədi üztdüm. O, sənə rədd cavabı verdisə, bu iş heç zaman alınmaz”.

Əbu-l-Ətəhiyyə xosrəftarlı bir insan olub, gözəl seirlər devib. O, seirləri elə gözəl ahənglə devirdi ki, onun seirlərini bəyənməyənlər belə bundan zövq alırdılar. Tədqiqatçı-alim Aida İmanquliyeva qeydlərində göstərirdi ki, “Bəssar ibn Burdun Əbu-l-Ətəhiyyə ilə münasibətləri yaxşı deyildi. Hətta o, Əbu-l-Ətəhiyyə ilə bir məclisdə olmaqdan imtina belə edirdi. Bir gün təsadüfən Bəssar ibn Burd Əbu-l-Ətəhiyyənin dilindən şəri dinləyir və çox bəyənir. Elə o vaxtdan etibarən o, Əbu-l-Ətəhiyyə ilə məclislərdə hörmətlə salamlayırdı”.

Şair qəzəl ustası idi. Ütbəyə olan qarşılıqsız sevgisi onu bu mövzuda daha da həssaslandırırdı. Məhz bundan sonra Əbu-l-Ətəhiyyə tərk-i dünyəvi seirlər yazmağa başlamışdı. Həyatsevər şairin qəfil belə bir vəziyyətə düşməsi həm də o dövrdə ictimai-siyasi şəraitdən doğan təbii bir hal idi. Abbasilərin hakimiyyət başına gəlməsi ilə ərəb xilafətində həm ictimai-siyasi həyatda, həm də şüurlarda böyük dəyişikliklər baş vermişdi. Bir yandan xilafətdə qeyri-ərəb xalqlarının rolu artmış, əməvilər xilafətinə xas olan ərəb təəssübkeşliyi arxa plana keçmişdi. Digər tərəfdən isə mədəniyyətin sıx təması nəticəsində xilafətin mənəvi aləmində yeni təmayüllər meydana gəlmişdi. Qədim hind fəlsəfəsi şüurlarda böyük dəyişikliklər yaratmışdı. Həyat, ölüm haqqında mülahizələr bir çox şair və ədiblərin fikrini məşğul edirdi. Xalq böyük ümitsizlik içində yaşayırdı.

Ölümünə yaxın şair yazırdı: “Mənim haqqımda heç kim düşünməyəcək, mənim sevgim unudulacaq, dostumun isə yeni bir dostu olacaq”.

Orta əsr filoloqu Əbu-l-Fərəc əl-İsfahani şair haqqında yazırdı: “Əbu-l-Ətəhiyyə insanlar və cinlər arasında misilsiz bir şairdir.” Əbu Nuvas da Əbu-l-Ətəhiyyənin ondan güclü və istedadlı şair olduğunu etiraf etmişdi. Əl-Əsməinin fikri isə daha maraqlı olmuşdu: “Əbu-l-Ətəhiyyə yaradıcılığı xəlifə sarayının həyatına bənzəyir. Daş-qışla bərabər, burada zir-zibilə də rast gəlmək olur.” Tanınmış filoloqun şair haqqında belə bir fikir söyləməsi heç də təsadüfi deyildi. Belə ki, Əbu-l-Ətəhiyyə seirlərində bəzən əruz qaydalarını pozur və deyirdi:

"أنا أكبر من العروض"

“Mən əruzdan da böyüyəm.”

Əbu-l-Ətəhiyyə ilə bağlı əhvalatlar bir çox mənbə- lərdə, o cümlədən Əbul Fərəc əl-İsfahaninin “Kitəbul əğani” əsərində də təsvir edilmişdir. Deyilənə görə, bir gün xəlifə Harun ər-Rəşid Əbu-l-Ətəhiyyə ilə onun müğənni dostu İbrahimi həbsə salır. Xəlifə məclis qurur və bu məclisdə cariyələrdən biri bir beyt şeir deyir, lakin şeiri tamamlamır. Xəlifə şairin yanına adamlarından birini göndərir ki, bu şeirin davamını yazsın. Şair isə şeirin davamı əvəzinə xəlifəyə bu misraları yazıb göndərir:

شغل المسكين عن تلك المحن
فارق الروح وأخلى من بدن
ولقد كلفت أمرا عجباً
اسأل التفرج من بيت الحزن

“Miskin sıxıntılardan başqa sıxıntılarım vox oldu, ruhumu bədəndən ayırdı və uzaqlaşdırdı. Mənə qərribə bir tapşırıq verildi, üzüntü evimdə məndən onları nəsləndirməyimi istədilər”.

Xəlifənin adamları şairin yazdığı bu beytləri ona çatdırdılar. Bu zaman vəzir dedi: “Mən axı dedim ki, o heç nə yazmayacaq. Gəl onu azad edək, o da vazsın”. Harun ər-Rəşid dedi: “o, seirin davamını yazmayınca həbsxanadan çıxmayacaq”. Əbu-l-Ətəhiyyə ilə dostu günlərlə həbsxanada qaldılar və gördülər ki, xəlifənin ürəyi yumşalmır. Nəhayət sair dostuna dedi: “Biz bu seiri yazmasaq və sən musiqisini bəstələyib oxumasan bizə buradan çıxış yoxdur. Odur ki, xəlifənin arzusunu yerinə yetirib aşağıdakı misraları yazaraq şeiri tamamladı:

علق الهم بقلبي كله
إذا ما علق الهم علق
بأبي من كان لي من قلبه
مرة ود قليل فسرق
يا بني الإسلام فيكم ملك
جامع الإسلام عنه يفتقر
لندي هارون فيكم وله
فيكم صوب هطول و ورق
لم يزل هارون خيراً كله
قتل الشر به يوم خلق

“Kədərim bütün qəlbimi bürüdü, qoy bürüsün. Qəlblərində mənə qarşı bir az sevgi olanlara atam fəda olsun. Hərçənd o sevgi də oğurlandı. Ey müsəlmanlar! Aranızda özündən ayrılan İslamı bir yerə toplayan hökmdar var.

Harunun yaxşılığı yanınızdadır. Rəhmət yağışı durmadan yanınızda yağır. Harun daima yaxşılıq edir, o doğulduğu gün bütün pisliklər ölmüşdür”.

Bu misraları oxuduqdan sonra xəlifə şairi və onun dostu İbrahimi yanına çağırır, onların ifasında bir daha bu misraları dinləyir. Sonra onların hər birinə yüz min dirhəm və yüz bahalı geyimlə mükafatlandırır. Beləcə Harun ər-Rəşid ilə Əbu-l-Ətəhiyənin aralarındakı soyuqluq yox olur.

Bəzi şairlər Əbu-l-Ətəhiyəyə paxıllıq etdikləri üçün onu Allahsızlıqda belə ittiham etməkdən çəkinmirdilər. Bildiyimiz kimi, xəlifə əl-Mehdi də Allahsızlara qarşı mübarizə aparırdı və əgər Əbu-l-Ətəhiyə Allahsız olsaydı, xəlifə onunla yaxınlıq etməz, onu məclislərində başda oturtmazdı. Sözsüz ki, şairə qarşı bu ittiham da onun paxıllığını çəkənlərin şərrindən başqa bir şey deyildi. Əbu-l-Ətəhiyənin xəlifələr tərəfindən sevilib məclislərdə yuxarı başda oturmasını bir çox şair həzm edə bilmirdi. Şairin iştirak etdiyi məclislərdə başqa şairlərin xəlifə mükafatına layiq görülməsi bir xəyal idi. Sözsüz ki, bu amil də onunla açıq şəkildə rəqabətə girməyi bacarmayanlarda xəbislik yaradır və onlar şərr yolunu tuturdular. Deyilənə görə bir gün Mənsur ibn Əmmar deyir: “ Mən şəhadət edirəm ki, Əbu-l-Ətəhiyyə Allahsızdır”. Onun bu sözlərini şairə çatdıranda Əbu-l-Ətəhiyə Mənsura belə bir cavab yazaraq göndərir:

إن يوم الحساب يوم عسير
ليس للظالمين فيه نصير
فاتخذ عدة لمطلع القبر
وهول الصراط يا منصور

“Hesab günü çətin bir gündür, zalımlara həmin gün kömək edən də yoxdur. Onda Sıratın dəhşətindən əvvəl, qəbri görmədən hazırlıq et, ey Mənsur,”.

Bu beytləri Mənsura çatdıranda o, dediklərindən peşiman olur və deyir: “Şəhadət edirəm ki, Ətəhiyə ölümdən sonra dirilməyi qəbul etmişdir. Bunu qəbul edən isə ittihamlardan təmizə çıxmış olur”.

Əbu-l-Ətəhiyə klassik şeirin bütün janrlarında şeirlər qələmə almışdır. Şair ən gözəl mədhiyyələrini xəlifə əl-Mehdiyə və Harun ər-Rəşidə həsr etmişdir. O, xəlifə əl-Mehdinin xilafət başına keçdiyi gün onu təbrik edib aşağıdakı mədhiyyəsini ona həsr etmişdir:

أَتَتْهُ الْخِلَافَةُ مُنْقَادَةً
إِلَيْهِ تُخَرَّرُ أَدْنِيَالَهَا
وَلَمْ تَكُ تَصْلُحْ إِلَّا لَهُ
وَلَمْ يَكُ يَصْلُحْ إِلَّا لَهَا
وَلَوْ رَامَهَا أَحَدٌ غَيْرُهُ
لَزُلْزِلَتْ الْأَرْضُ زَلْزَالَهَا
وَلَوْ لَمْ تُطْعَمْ بَنَاتُ الْقُلُوبِ
لَمَاقَبِلَ اللَّهُ أَعْمَالَهَا

“Xilafət ona baş əyərək könüllü şəkildə ətkələrini cəkə-cəkə gəldi. O (xilafət) yalnız ona, o da yalnız ona (xilafətə) uğun gəlir. Onu ondan başqası istəsəydi yer yerindən oynardı. Niyyətlər ona itaət etməsəydi, Allah əməlləri qəbul etməzdi”.

Xəlifə ər-Rəşid oğullarını vəliəhd təyin etdiyi zaman şair bu münasibətlə aşağıdakı mədhiyyəsini söyləmiş və bunun da müqabilində qiymətli hədiyyə almışdır:

وشد عرى الإسلام منه بقتية
ثلاثة أملاك ولاة عهود
هم خير أولاد، لهم خير والدد
له خير آباء مضت وجنود

“(Harun) üç vəliəhd hökmdar ilə İslamı saflaşdırdı. Onlar xeyirli ataları və babaları olan xeyirli bir atanın xeyirli övladlarıdır”.

Əbu-l-Ətəhiyə nəinki xəlifələri, onların övladlarını, hətta dostlarını, yaxınlarını da şeirlərində mədh etmişdir.

Sudə istisna olmaqla Əbu-l-Ətəhiyə bütün lirik şeirlərini Ütbəyə həsr etmişdir.

Şairin yaradıcılığında həcvləri də özünəməxsusluğu ilə seçilir. Belə ki, şairin həcvinə tuş olan hər kəs yaşayış yerini dəyişmək məcburiyyətində qalırdı. Hikmətamiz ifadələrlə zəngin olan Əbu-l-Ətəhiyə şeirlərində sövüs və kobud ifadələrə rast gəlmək mümkün deyil. Şair Suadın ağasına elə kəskin həcvlər qələmə almışdır ki, bunlar dillər əzbəri olmuşdur. Sözsüz ki, yazılan həcvlərə qarşı Abdullah ibn Məan da cavabsız qalmamış, şairə yüz qamçı zərbəsi vurdurmuşdur. Bundan hiddətlənən Əbu-l-Ətəhiyəyə ona ikinci həcvini həsr etmişdir. Bu həcvində şair Abdullah ibn Məanı qadına bənzətmiş, onun hərəkətlərini zəif qadın davranışlarına oxşadığını yazmışdır:

بكفها جلدنتي
زائدة بن معن بنت
فلوجعت جلدنتي
جالده تلك بأبي
الخصي مع وترها
قاعده الباب على

“Məan ibn Zaidənin “qızı” məni vurdu. Vurdu və məni incitdi. Atam fəda olsun bu vurana. Qapıda onu xədimlə birlikdə oturan verdə görürsən.”

Əslində Abdullah ibn Məan bu həcvlərdən qorxmaqda haqlı idi. Çünki sairin həcvləri təsiredici qüvvəyə malik idi və yaddaşlarda əbədi iz qoyurdu. Deyilənə görə, Harun ər-Rəşid Abdullah ibn Məanı gördükdə ona Əbu-l-

Ətahiyyənin həcvinə söyləyirdi.

Əbu-l-Ətahiyyə yaradıcılığında mərsiyyələri də özü-nəməxsusluğu ilə seçilir. Əslində sair vaxtilə mədhiyyə vəzdıqları adamlara onların vəfatından sonra mərsiyyələr həsr etmişdir. O, xəlifə əl-Mehdi ilə yanası, onun qohumlarının da hörmətini qazanmışdı. Bunlardan biri də xəlifə əl-Mehdinin davısı Yezid ibn Mansur idi. Səxavəti və mərhəməti ilə ad qazanan Yezid ibn Mansurun sairə böyük hörməti vardı. Bu səbəbdən də o, Əbul-Ətahiyyəyə çox sayda vaxsılıqlar etmiş, nu qiymətli hədiyyələrlə sevindirmişdi. Sözsüz ki, şair də onun ölümündən bərk kədərlənmiş, qəlb yangısını misralarında əks etdirmişdir:

أنعى يزيد بن منصور إلى البشر
أنعى يزيد لأهل البنو والحضر
ياسكن الحفرة المهجور ساكنها
بعد الماقصر والأبواب والحجر

“Yezid ibn Mənsurun ölüm xəbərini insanlara çatdırıram. Yezidin ölüm xəbərini bədəvilərə və şəhərlilərə çatdırıram. Geniş salonlar, qapılar, evlərdən sonra ev sakini tərk edilmiş yer”.

İstər qəzəl, istər mədhiyyə, istərsə də həcv yazan şairin yaradıcılığında ən yüksək zirvədə duran isə onun zühdiyyələridir:

لعمرك، ما الدنيا بدار بقاء
كفالك بدار الموت دار فناء
فلا تعشق الدنيا، أخي قائما
الدنيا بجهد بلا يرى عاشق
حلاوتها ممزوجة بمرارة
وراحتها ممزوجة بعناء
فلا تمشي يوما في ثياب مخيلة
فإنك، من طين، خلقت، وماء
لقل أمرؤ تلفاه الله شاكر
و قل امرؤ يرض له بقضاء

“Sənin ömrün üçün bu dünya ədəbi deyildir.

Kifayətdir sənə ölüm fani dünyada.

Qardaşım, bu dünyada aşıq olmaq üçün,

Dünya öz aşıqlarına bəlalər verir.

Dünyanın şirinliyi onun acılığı ilə qarışır,

Və rahatlıq əziyyətə qarışır.

Həç vaxt təqətsiz cavanlarla yol getmə.

Sən özün də torpaq və sudan yaranmışsan.

Bəlkə sən bütün bunları görüb şükür etdin.

Ve de ki, Allahın bütün əmr və qəzalarına razıyam.”

Şairin zühdiyyə şeirləri insanı yalnız ölüm haqqında düşündürür, insan ömrünü, onun qurub-yaratmaq, sevib-sevilmək kimi hiss və ehtiraslarını heçə endirir. O, insanları öz şeirləri ilə daima ölüm haqqında düşünməyə çağırırdı:

ألا كل مولود، فلموت يولد
و لست أرى حيا لشيء يخلد
تجرد من الدنيا، فإنك إنما
سقطت إلى الدنيا، و أنت مخرد
وأفضل شيء نلت منها، فإنه
متاع قليل يضمحل، و ينفد
فلا يحمد الدنيا، ولكن نمتها
و ما بال شيء نمته الله يحمد

“Hər bir doğulan ölüm üçün doğulmurmu?

Elə bir canlı görmürəm ki, əbədi olsun.

Dünyaya gələn kimi, sən dünyadan məhrum olursan.

Bu dünyada azacıq da olsa arzusunda olduğun,

Bir şey də belə get-gedə yox olur, tükənir.

Dünyaya şükür etmə, o, məzəmmətə layiqdir.

Nə üçün Allahın məzəmmət etdiyi şeyə şükür edirsən?

Başqa bir şeirində isə şair yazır:

رَغِفْتُ خُبْرَ يَابِسٍ
تَأْكَلُهُ فِي زَاوِيَةٍ
و كَوْرُ مَاءٍ بَارِدٍ
تَشْرِبُهُ مِنْ صَافِيَةٍ
و عَرَفَهُ ضَبَّاقَةٌ
بَقَسَتْ فِيهَا خَالِيَةً
أَوْ مَسَجِدٌ بِمَعْزَلٍ
عَنِ الْوَرَى فِي نَاجِيَةٍ

تَقَرَّأَ فِيهِ مُصَحَّفًا
مُسْتَدْرَأً سَارِيَةً
خَيْرٌ مِنَ السَّاعَاتِ فِي
فِيءِ الْقُصُورِ الْعَالِيَةِ

“Bir gündə vedivim vumru cörək qurusu, saf halda istilədivim sovuq suvun təsnəsi. Nəfsinin icində sükunət olduğu dar bir otaq. Ya da bir dirəyə söykənərək bir kitab oxuduğun, insanlardan uzaq gündəki məscid. Bunlar üçün xərcələdivin saatlar uca sarayların kölgəsində keçirdiyin saatlardan daha xevirlidir”.

Dünyanın fəniliyini qəbul edən və ölümün qaçılmaz olduğunu insanlara sadə dillə çatdırmaq istəyən şair yazır: Digər bir şeirində isə yazır:

أَفْنَيْتَ عُمْرَكَ إِدْبَاراً وَإِقْبَالاً
تَبَغَى، التَّيْبِينَ وَتَبَغَى، الْأَهْلَ وَالْمَالَا
لِلْمَوْتِ غَوْلٌ فَكُنْ مَا عَشْتَ مُلْتَمِساً
مِنْ غَوْلِهِ حِيلَةٌ إِنْ كُنْتَ مُحْتَالَا
أَلَمْ تَرَ الْمَلِكَ الْأَمِيَّ حِينَ مَضَى،
هَلْ نَالَ حَيٍّ مِنَ الدُّنْيَا كَمَا نَالَا
أَفْنَاهُ مَنْ لَمْ يَزَلْ يَقْنَى، الْمُلُوكَ فَقَدْ
أَمْسَى، وَأَصْبَحَ عَنْهُ الْمُلْكُ قَدْ زَالَا
كَمْ مِنْ مُلُوكٍ مَضَى، رَيْبُ الزَّمَانِ بِهِمْ
قَدْ أَصْبَحُوا عِبْرًا فِينَا وَأَمثالَا

“Ömrümü bos verə xərcələyib övlad, var-dövlət, ailə əldə etməyə çalışdın. Ölüm elə bir dəhsətdir ki, nə qədər hiyləgər olsan belə ondan can qurtarmaq mümkün deyil. Dünyasını dəvismiş dünənki şahı görmədinmi? Məgər qazandığı həyat ona qismət oldumu? Onu, əsrləri məhv edən bir sev məhv etdi. Əvvəlcə sah etdi, sonar məhv etdi. Zamanın qəzavü-qədəri neçə-neçə şahları ötüb keçdi. Onlar bizim üçün göz yaşlarına və misallara çevrildilər.”

أَلَا إِنَّا كُنَّا بَانِدٌ
وَأَيُّ بَنِي، أَمَّ خَالِدٌ؟
وَبَدَأُ هُمْ كَانِ مِنْ رَبِّهِمْ
وَكُلُّ الْهَ، رَبِّهِ عَائِدٌ
وَاللَّهُ فِي كُلِّ تَحْرِيكَةٍ
وَفِي كُلِّ تَسْكِينَةٍ شَاهِدٌ
وَفِي، كُلِّ شَيْءٍ لَهُ آيَةٌ
تَتَلَّ عَلَى أَنَّهُ الْوَاحِدُ

“Həqiqətən də biz hamımız gədcəvəyik. Hansı insan bu dünyda daimidir? Bütün insanlar ilkinə Allahdan alır və Ona qayıdırlar. Hər bir hərəkət və hər bir sakitlik Allaha bir sübutdur. Onun üçün hər şeydə işarət var. Və hər şey onun vahidliyinə səhadət verir.”

Ağ saçlarına və qocalığına həsr etdiyi şeirində isə Əbul-Ətəhiyə yazır:

بَكَيْتُ عَلَى الشَّبَابِ بِدَمْعِ عَيْنِي
فَلَمْ يُغْنِ النُّكَاءُ وَلَا التَّحْيُبُ
فَيَا أَسْفَا أَسِفْتُ عَلَى شَبَابٍ،
نَعَاهُ الشَّيْبُ وَالرَّأْسُ الْخَضِيبُ
عَرِيتُ مِنَ الشَّبَابِ وَكُنْتُ غَضاً
كَمَا يَعْرِى مِنَ الْوَرَقِ الْقَضِيبُ
فَيَا لَيْتَ الشَّبَابَ يُعَوَّدُ يَوْمًا،
فَأُخْبِرَهُ بِمَا فَعَلَ الْمَشِيبُ

“Gəncliyimdə mən göz yaşlarımı axıtdım. Nə göz yaşlarım, nə də ağlamağım mənə kömək etmədi. Ağ saçlarım üçün ah çəkib qəmləndim. Öz qocalığım üçün mən gəncliyimdən keçdim. Necə ki, yanmış budaqlar yarpaqlardan ayrılır.”

Bəzi şeirlərində biz şairin həyatın əzablarından bezdiyini, bu əzablara görə Allaha yalvarışlarını da görürük:

إِلَهِي لَا تُعَذِّبْنِي قَلْبِي
مُقَرَّرٌ بِالَّذِي قَدْ كَانَ مِنِّي
فَمَا لِي حِيلَةٌ إِلَّا رَجَائِي
بِعَفْوِكَ إِنْ عَفَوْتَ وَحُسْنِ ظَنِّي
فَكَمْ مِنْ زَلَّةٍ لِي فِي الْخَطَايَا
عَضَضْتُ أَنْامِلِي وَفَرَعْتُ سِنِّي
يَظُنُّ النَّاسُ بِي خَيْرًا وَأَنِّي
لَسْتُ الْخَلْقَ إِنْ لَمْ تُعْفُ عَنِّي
وَيَبْنَ يَدَيَّ مُحْتَبَسٌ طَوِيلٌ
كَأَنِّي قَدْ دُعِيتُ لَهُ كَأَنِّي

“Allahım, gəl mənə bu qədər əzab vermə. Axı mən etdiklərimi boynuma alıram. Xahisimdən başqa mən nə edə bilərəm. Əgər əhv etsən, bu mənə xeyirxahlıq olar. İnsanlar mənə xeyirli hesab edirlər. Əgər bağışlamasan onların

şərinə çevriləcəm. Oollarımın arasında darıxan bir məhbus var ki, sanki onu mən özüm dəvət etmişəm.”

Sairin seirlərini təhlil edən zaman görürük ki, onun 320 beytlik “Zatul-əmsal” adlı uzun bir urcuzəsi vardır. Bu urcuzəsində o, təsbehlərdən çox istifadə etmişdir. Ümumiyyətlə Əbu-l-Ətahiyyə seirləri üçün təsbehlər xarakterik xüsusiyyətdir və o, bu təsbehlərdən söz oyunlarından və təsvirlərdən sənətkarlıqla istifadə edir. Ütbəyə həsr olunmuş seirlərdə bu təsbehlər qabarıq şəkildə özünü göstərir. Təsbehlərlə yanaşı sair seirlərində məcaz və istiarələrdən də ustalıqla istifadə edir. Sovqi Dayf Əbu-l-Ətahiyyə seirlərindəki mübaliğələri yüksək qiymətləndirmişdir.

Şairin seirlərində məcaz, təsbehlərlə yanaşı, təxəvvül motivlərinə də rast gəlinir:

و لقد رأيت الموت يبرق
بيد المنية حيث كنت حيالاً

“Ölümün qılıncının qarşısında parladığını gördüm”.

Bu beytdə şair ölümü qılıncını qınından çıxarmış, qarşısında dayanan və öldürmək niyyəti olan insan surəti ilə təxəvvül etmişdir. Bununla o, ölümün çox vaxınlarda olduğunu bevinlərə vəznəmə istəyirdi. Məhz bu beytdə xəyal ünsürləri vardır. Belə ki, əvvəlcə ölüm insanın qarşısında duran canlı şəkildə təxəvvül edilir. Sonra isə əlində qılınc can almağa hazır bir cəllad görünüşündə oxucuya təqdim olunur.

Cəhiliyyə dövründən Abbasilər dövrünə qədər sairələr seirlərini əsasən əruzun təvil, vafir, kamil və bəsit bəhrlərində qələmə almışdılar. Əbu-l-Ətahiyyə seirlərinin təhlili zamanı isə bu tablonun dəyişilməz olduğunu, adları cəkilən bəhrlərin onun yaradıcılığında ön sıralarda olduğunu görürük. Şairin 745 qəsidəsinin bəhrlərə görə təsnifatı aşağıdakı kimi olur:

- 157 qəsidə-kamil
- 156 qəsidə-təvil
- 90 qəsidə-bəsit
- 68 qəsidə- vafir
- 62 qəsidə-xəfif
- 56 qəsidə-səri
- 43 qəsidə-münsərih
- 42 qəsidə-rəməl
- 27 qəsidə-mütəqarib
- 20 qəsidə-mədid
- 12 qəsidə-rəcəz
- 11 qəsidə-həcəz
- 1 qəsidə-mütədarik.

Əbu-l-Ətahiyyə 815-ci ildə vəfat etmiş, Bağdadda dəfn olunmuşdur. O, vəsiyyəət etmişdir ki, başdaşına aşağıdakı sözlər yazılsın:

“Qoy eşidən qulaqlar məni eşitsin,
Eşitsin və yaxşı yadda saxlasın.
Mən ölümün girovuyam.
Mən doxsan il yaşadım.
İndi isə həmişəlik öz yalanlarıma qurbanıyam.
Eh, məgər canlılar öz təhlükəsizliyini hiss edirlərmi?!”

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. DemirayakKenan, «Arapedəbiyatitarihii», Erzurum, 1998
2. Ханна аль-Фахури «История арабской литературы» I-II, 1959, 1961.
3. Крачковский И.Д., «Избранные сочинения», T-I-VI, Москва.
4. Qasimova A.Ş., «Klassikərəbədəbiyyatınadairmüntəxabat», M.Mahmudov, «Klassikərəbədəbiyyatı», Bakı, 2001, s.215-256.
5. Гибб Х.А.Р., «Арабская метература», классический период, Москва, 1960.
6. Səlimova S., «Ərəb folkloru və ilkin Abbasilərdə dövrün təsviri», Bakı, 2009.
7. Şauqi Dayf, «Tərixu-l-ədəbil-arabiyyi», (əl-asru-l-abbasiyyu-l-avvalı), əl-Qahirə, 1963.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva